

Bibliográfiai adalékok az esztergomi breviárium Mohács előtt nyomtatott kiadásairól

BORSA GEDEON

Ezelőtt három évtizeddel egy korábról ismeretlen *Breviarium Strigoniense* ismertetése során igyekeztem összefoglalni a mű különböző kiadásaira vonatkozó akkori ismereteket.¹ Az azóta eltelt időben egyrészt kiegészítő, másrészt teljesen új adatok kerültek elő. Az alábbiakban ezek összesítésére történik kísérlet.

I.

A hivatkozott összefoglalóban a korábról ismeretlen, Velencében 1486 tájt készült kiadást az OSZK példánya alapján² írtam le, amelynek eleje és vége egyaránt erősen hiányos. Ezt követően 1964-ben³ került meghatározásra ugyanennek a kiadásnak egy másik példánya szintén az OSZK gyűjteményéből⁴, amit azután az országos ősnymtatvány-katalógus regisztrált.⁵ Itt a biztonságosan továbbra sem kikövetkeztethető terjedelem "///26-333/// ff." megjelölést kapott, jóllehet, az általam leírt első példányban a 26. (d2) és a 335. (N7) számozású levelek közötti rész található. A később azonosított kötetben az első a 42. (f2), az utolsó pedig a 456. (EE⁶) levélszámot viseli, vagyis a hiány az elején még nagyobb, de a végén a másikkal szemben jóval kevésbé csonka.

A második példány a Todoreszku-gyűjteményből került elő, ahol az évszám nélküli, 16. századi breviárium töredékeként nyert leírást az RMK.III. kiadványok között.⁶ A nagyfokú bizonytalanság, hogy még a breviárium esztergomi származása sem kapott a Todoreszku-katalógusban megjelölést, arra vezethető vissza, hogy azok a szövegrészek, amelyek élén a "Breviarium Strigoniense" megjelölés olvasható,⁷ hiányoznak belőle. A kötet így előbb az OSZK RMK.III. gyűjteménye 16. századi részébe nyert besorolást,⁸ majd innen került át – miután ősnymtatvány volta beigazolódott – előbb a RMK.III.11a, ill. az Inc. 1332, végül pedig – amikor a publikált és meghatározott másik példánnyal az azonosítása megtörtént, – a mai Inc. 1308b jelzetre.

A Todoreszku-példány – a nyomtatott katalógus tanúsága szerint^{8a} – korábban fűzve volt, mára azonban sima, modern, egészében bőrből készült, új köntöst

kapott.⁹ Ennek során azonban a "de sanctis" rész elején¹⁰ a levelek sorrendje felborult. A hiányok pontos megállapítása ezért nem is bizonyult könnyű feladatnak. Eltekintve több levél kisebb-nagyobb fokú sérültségétől, a 42. és 456. számozású levelek közöttől hiányzik a 44., 51., 62–72., 74–95., 110., 111., 130., 134–148., 220–239., 247bis–252., 305.¹¹ Néhány további levél olyan mértékben sérült, hogy a szöveg egy része is hiányzik belőle.¹²

Megvizsgálva a Todoreshku-féle példányt, annak segítségével a korábbi bibliográfiai leírás¹³ több helyen is megigazítható, ill. kiegészíthető.

[5.] *Proprium de sanctis.*

192 Bl. Sign: A⁸-Z⁸ AA⁸ Gez: 233–424 (mit Fehlern)

...

Endet 424 aßZ.32.: mortua est.Tu.autē // rot: Finis. // 424b leer

[6.] *Commune sanctorum.*

32? Bl. Sign: BB⁸-EE^{8?} Gez: 427–458?

Bl.lad Z.1. Sign: BB u.Blz. 427, rot: Incipit minus cōmune de san//ctis 5 pmo in vigilia vni⁹ apl'i//... Bricht ab Bl.456bß Z.37: //atoz. rot: Aii. schwarz: Oēs electi dei nr̄i mēo-//

A fentiekből kiviláglik tehát, hogy ebből a másodikként azonosított példányból immár teljessé vált a "de sanctis" rész, a "Commune sanctorum"-ból harminc levél maradt fenn. Összevetve más kiadásokkal megállapítható, hogy a végén megszakadó szöveg hiányzó része már egyetlen további levélre (EE7) is ráfért. Így lehetséges, hogy az ugyancsak hiányzó EE8 levél már talán üres is volt, és így szennylevélként szolgálhatott a kötet végén. A most ismertetett, kiegészítő részek lényegében megerősítették azokat a terjedelemlre vonatkozó következtetéseket, amelyek az akkor még egyetlen ismert, végén erősen hiányos példány alapján megtehetőek voltak.¹⁴

A kiadvány tehát feltehetően az EE8 levélen végződött, amely a 458. levélszámot viselte. Hozzáadva ehhez a "de tempore" és a "de sanctis" részek között is-

Confirmatorū. Regem magnū doctum dñm. Venite erulitem? p̄. Venite. An. Seruite dño. Psalmus. i. Eatus vir q̄ nō abyt i cōsulto impiorū: et in via pctōz nō stetit: et in cathedra p̄sultē nō seduit. Sed in lege dñi volūtas ei: et in lege eius meditabitur die ac nocte. Et erit tāq̄ lignū qd̄ plantū ē secus decursus aq̄z qd̄ fructū suū dabit in tpe suo. Et foliū ei nō defluet: et olī quecūq̄ faciet p̄sperabunt. Nō sic impy nō sic: sed tāq̄ puluis que p̄uat vent̄ a facie terre. I deo nō resurgūt impy in iudicio: neq̄ pctōres in cōsulto iustoz. Qū nouit dñs viā iustoz: et iter ipioz. **Q**ū penbit. Psal. u. Uare fremuerūt gētes: et populi meditati sūt in anīa. Astiterunt reges terre et p̄ncipes cōuenerūt i vni: aduersus dñm et aduersus t̄pm ei. **U**irūpa: m^o vincula eoz: et p̄. **Q**ui a nobis iugum ipoz. **Q**ui habitat i celis iridebit eos: et dñs s̄bannabit eos. Tūc loquet ad eos ira sua: et i furore suo turbabit eos. Ego asit cōstitutus sum rex ab eo super syon montē sanctū ei: p̄dicatis p̄. **O**ēs dixit ad me filii ei: es tu: ego hodie gēni te. **D**ostula a me et dabo tibi gentes hereditatē tuā: et possessionē tuā terminos terre. **R**eges eos i virga ferrea et tanq̄ vas siguli confinget eos. **E**t nūc reges intelligite: crudimī q̄ iudicatis terrā. **S**eruite dño i timore: et exultate ei cum timore. **A**pphēndite discipulī neq̄ i uascat oīs: et peccatis de via iusta. **C**um eraserit in bacui ira eius: beati oēs q̄ confidūt in eo. **O**mnine qd̄ p̄. **M**ultiplicati sunt q̄ tribuliet me: mīta insurgūt aduersū me. **I**ulm dicit aie mee: nō est salus ipi in deo eius. **T**u autē domine

métlődő hat, továbbá a levélszámozott részek előttre kikövetkeztethető két füzet 16 levélét,¹⁵ az esztergomi breviárium ennek a kiadásának összerjedelme 480 levélre, azaz 60 ívre tehető. Ebből a korábban ismeretett példányban 315, a Todoreszku-félében pedig 341 levél maradt meg, vagyis az egésznek 65,6, ill. 71 százaléka.¹⁶

A "de sanctis" rész kezdődő levélszámozása a kelletténél hattal kisebb az előző "de tempore" rész végéhez viszonyítva. A Todoreszku-féle kötet egyik korai használóját nyilván zavarhatta ez a hiba, és ezért kézírással azt az A-N füzetekben a helyes, magasabb levélszámozásra javította.¹⁷ A breviárium részei közötti levélszámozás illeszkedésével a "de sanctis" és a "commune sanctorum" között is gond van, de az előzővel ellentétes előjelű: a 424. (AA8) után ugyanis a 427. (BB1) következik.

Úgy tűnik, hogy itt viszont alábecsülték az előző rész várható terjedelmét, és ezért kezdték el – talán még annak befejezése előtt – a következő rész szedését a kelletténél kettővel magasabb levélszámozással. A breviárium egyes részei között, valamint a "de sanctis" rész "C"-ívén mutatkozó zavaron kívül a levelek sorszámozásában máshol is érzékelhetők hibák, amelyek azonban nem befolyásolták a számrendet.¹⁸

A Todoreszku-féle példányban különböző kéztől több, a megjelenést követő évtizedekből származó bejegyzés található, amelyek a breviárium használatát voltak hivatottak segíteni.¹⁹ Eloszlásuk meglehetősen egyenetlen: különösen a kötet elején – kb. a "de tempore"-rész derekáig – olvashatók ilyenek nagyobb számban. Egy viszonylag későbbi kéz a lapok jelentős részében a "de sanctis" részhez előfejet írt. Ennek helye igazodott a már korábban nem kevés lap tetejére írt szöveghez: ha az előbbi hosszabb, úgy az utóbbi szinte rálapul a nyomtatott szöveg tetejére,²⁰ vagy akár hely hiányában le is maradt az írott előfej.²¹ Abból a körülményből, hogy a különböző, kézzel írt bejegyzések tetejét nem ritkán levágták,²² arra lehet következtetni, hogy a Todoreszku-gyűjteményben egykor kötetlenül őrzött pél-

ne clarioris gaudio fac vt ure. Per dñm nrm iesuz.

Oeus qui es **Oratio**
tuor gloria sacerdo
rum. p̄sta q̄sumus: vt ania
famuli tui. **H.** sacerdos: in
tuorū fulgeat luce factōrū.
Per dñm nrm. **Oratio.**

Miserere que sumus
dñe animabus om
niū benefactorū nostrorū
defunctorū: et p̄ beneficis
que nobis largiti sūt in ter
ris: p̄ misericordia eterna p̄sequan
tur in celo. **Oratio.**

Oeus venie largito:
et hūanc salutē ama
torū q̄sumus inensā demē
tam tuā: vt nostre congre
gatiōis patres matres. frā
tres. sorores. p̄pinq̄os. et
om̄s benefactorū nostros
qui ex hoc seculo trāsiēnt
beata maria semp̄ virgine
intercedente cum om̄ibus
factis tuis: ad p̄petue bea
titudinis consortiū perue
nire concedas. **Oratio.**

Fidelis deas omniū
conditor: et redēptor
animabus: famuloꝝ famu
larum: q̄ tuarū: remissione

cunctorū tribue peccatorū
vt indulgentiā quam tēin
per optauerūt p̄s suppli
canonibus consequant: p̄
tesu xp̄e factis: mundi
Qui viuis et regnas. **Añ.**

Adhaec p̄positus paradisi.
quem honorificat aues an
geloz. **V. Stetit. Oratio.**

Oeus qui miro ordi
ne angelozū ministe
ria hominūq̄ dispēsas: cō
cede p̄picius. vt a quibus
tibi ministrantibus in celo
semp̄ assistit abbas i te: ra
vita nra munit. Per do
minū nostrum.

Explicit vigilia mortuoz

2. ábra

dányt már ezt megelőzőleg is legalább egyszer átkötötték, vagyis az eredetét is beleszámítva, a mai új köntöse immár legalább a harmadik, hiszen az ilyen, naponta forgatott könyvet, mint a breviáriumot, kötetlenül aligha használták.

A lengyelországi gyűjteményekben őrzött ősnymotványok katalógusa még két levélpárnyi töredékről is tudósított ebből a breviáriumkiadásból a krakkói Jagelló Egyetem Könyvtárából.²³

II.

A gyulafehérvári Batthyányaneum könyvtár a XVI-21 jelzet alatt őriz egy elején és végén egyaránt csonka, nyolcadrét alakú kötetet, amely a *Breviarium Strigoniense*t tartalmazza.²⁴ A levélszámozás és élőfej nélkül készült nyomtatvány nem volt azonosítható egyetlen, korábról ismert kiadással sem. Az erdélyi püspöki gyűjtemény ősnymotványainak katalógusa nem említi ezt a kötetet.²⁵ Talán ennek tudható be, hogy az OSZK nyilvántartásaiban évszám nélküli, 16. századi, ismeretlen kiadásként nyert regisztrálást.²⁶

A kötetben ma három rész található: I. Psalterium, II. Proprium de tempore és III. Proprium de sanctis. E legutóbbinak végén a szöveg megszakad. A II. rész élén olvasható, hogy esztergomi breviáriumról van szó. A nyomda és az előállítás idejének meghatározási kísérlete során meglepőnek tűnt, hogy az I. rész betűi méretben és részben formában eltérőek a másik kettőben láthatóktól. Amíg az első részben a sorok száma laponként 32, addig a kötet további részeiben ugyanez 37, mert a betűöntvények magassága húsz soronként az előbbiben 84, a többiben 72 mm. A sorok száma, ill. azok magassága pontosan azonos arányú (1:16), így a tükörméret²⁷ az egész kiadványban egységes.

Incipit breuiarij fm cho
ru alme ecclesie Strigonicij.

Dñica pma in aduatu dñi.
Sabbato pcedeti ad vs. añ.

Diebus antige
nos audiam?
et ore pphetarum.
qm ipe est qui venturus est
quous vuga flo
ruit de radice yse. habes imper
ni regni sup omnia regna mudi.

Ps. Benedictus. An. Dominus
saluator: e nos. expectamus. qui
dat salutem corpori nro. et pfirmet
in nobis claritate sua. [v. Et al

Tabo. An. Gabriel angelus lo
cutus e marie dicēs. aue gra ple
na dñs tecū. bñdicta tu int mult
eres. et benedictus fructus ven
tris tui. Ps. Lauda a. 3. An.

Maria dicit pura. qualis e ista
salutato. q. p. turbata e aia mea
et q. paritura sū regē. qui clausus
virginitatis mee nō violat. Ps.

Laudate dominus qm. An.
An. dicit angelus. spūs sanctus sup
ueniet in te. et virtus altissimi ob
umbra bit tibi. deo q. et q. nate
tur et te sanctū vocabit vere al
tissimi filius dei. Ps. Lauda

Abicrusalem. Cap.
An. dicit angelus. spūs sanctus sup
ueniet in te. et virtus altissimi ob
umbra bit tibi. deo q. et q. nate
tur et te sanctū vocabit vere al
tissimi filius dei. Ps. Lauda

Amen. Amen. Amen. Amen.
An. dicit angelus. spūs sanctus sup
ueniet in te. et virtus altissimi ob
umbra bit tibi. deo q. et q. nate
tur et te sanctū vocabit vere al
tissimi filius dei. Ps. Lauda

Amen. Amen. Amen. Amen.
An. dicit angelus. spūs sanctus sup
ueniet in te. et virtus altissimi ob
umbra bit tibi. deo q. et q. nate
tur et te sanctū vocabit vere al
tissimi filius dei. Ps. Lauda

Amen. Amen. Amen. Amen.
An. dicit angelus. spūs sanctus sup
ueniet in te. et virtus altissimi ob
umbra bit tibi. deo q. et q. nate
tur et te sanctū vocabit vere al
tissimi filius dei. Ps. Lauda

Amen. Amen. Amen. Amen.
An. dicit angelus. spūs sanctus sup
ueniet in te. et virtus altissimi ob
umbra bit tibi. deo q. et q. nate
tur et te sanctū vocabit vere al
tissimi filius dei. Ps. Lauda

Amen. Amen. Amen. Amen.
An. dicit angelus. spūs sanctus sup
ueniet in te. et virtus altissimi ob
umbra bit tibi. deo q. et q. nate
tur et te sanctū vocabit vere al
tissimi filius dei. Ps. Lauda

Amen. Amen. Amen. Amen.
An. dicit angelus. spūs sanctus sup
ueniet in te. et virtus altissimi ob
umbra bit tibi. deo q. et q. nate
tur et te sanctū vocabit vere al
tissimi filius dei. Ps. Lauda

Amen. Amen. Amen. Amen.
An. dicit angelus. spūs sanctus sup
ueniet in te. et virtus altissimi ob
umbra bit tibi. deo q. et q. nate
tur et te sanctū vocabit vere al
tissimi filius dei. Ps. Lauda

R. Ecce dies veniūt dicit dñs. q
suscitabo dauid gemen iustū. et
regnabit rex et sapiēs rex et faciet
iudiciū et iusticiā in terra. Et hoc
est nōmē qd vocabit eū dñs ius
tus noster. V. In dieb? illis sal
uabit iuda. et isrl habitabit con
fidenter. Et hoc. Hymn?

Condito: alme fructū
eterna lux credentiū: xpe re
dempto: oim: et uadi: pces
supplicij. Qui: dolens inte
ritu: mo: tis perire seculū: sal
uasti mundū languidi: do
nans reus remediū. Uergēs
te mudi: uelpe: vn: spūs de
i thalamo: gressus honestis
sima: virginis: mis: clausula
Qui: for: potēte genu: cur
uant: oia: cele: ia: terrestria:
fatent: nutu: te: dñs. Occa
sum: sol: custodiens: luna: pal
lor: rennis: candor: in: astris
relicis: certos: obseruat: limi
tes. Te: de: pcamur: aye: ven
ture: iudex: seculi: pferua: nos
in: tempe: hostis: a: telo: pfdi.

Laus hono: virtus: gloria
Deo: pti: et: filio: sancto: simul
padito: in: sempiterna: letitia
Amen. V. Ko:ate: celi: delup: r.
Ad: mag: an: Ecce: nōmē: dñi
venu: de: longin: et: claritas: eius
replet: orbē: terrarū. Ora

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Exalta: qñs: dñe: potēna
tua: et: ueni: vt: ab: immen: ub?
p: rō: p: nro: p: ual: te: ma: ca

Ez a törekvés arra látszott utalni, hogy az egész kötetet mégis ugyanabban a műhelyben állították elő. A 15. században nyomtatott breviáriumok pontos katalógusa már megjelent a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*-ben (GW), így némi keresgélés után rá lehetett találni egy kiadványon belül laponként pontosan e két sorszámmú analógiára: *Breviarium Havelbergense* 1492-ből²⁸ és *Breviarium Cracoviense* 1498-ból.²⁹ Mindkettő Georg Stuchs nürnbergi műhelyében készült, annak a szakirodalomban 12., 13. és 14. számokkal jelzett típusaival.

Szemügyre véve a gyulafehérvári kötet mikrofilmjét, a nyomtatvány előállításához felhasznált tipográfiai anyag az alábbiak szerint volt azonosítható. A korai breviáriumok szövegét általában nem csupán két különböző színnel (piros és fekete), de két különböző méretű betűvel is nyomtatták. A "de tempore" és a "de sanctis" részben a nagyobbik az említett officína 13.,³⁰ míg a kisebbik annak 14. típusa. A zoltárokat tartalmazó első részben a nagyobbik betűk Stuchs 12. sorozatából valók,³¹ ugyanitt a kisebbik betűk pedig már említett 13.-ból. Ez utóbbi egy kiadványon belül tehát két különböző betűtípusra öntve fordul elő: a zoltároknál a kisebbik típusként 84 mm, a kötet további részében a nagyobbik betűként 72 mm méretben húsz soronként.³² Az említett szövegtípusokon kívül ugyancsak öntött, a szövegkezdésre szolgáló, keret nélküli kiemelő betűk – úgynevezett lombardok – is találhatóak a breviáriumban három különböző méretben. A kicsiny egy, a közepes két, a nagy négy szövegsorban fér el: méretük 4, 8, ill. 16 mm. Ezek is mind ismeretesek Stuchs nürnbergi műhelyéből.³³ Mindent összefoglalva, a most vizsgált csonka esztergomi breviárium kétségtelenül Stuchs nyomdájában készült.

A nürnbergi nyomdász 1484-től szinte folyamatosan állított elő breviáriumokat a különböző egyházmegegyék számára. A 15. századból eddig nem kevesebb, mint 17 kiadása volt ismeretes, amelyek közül időrendben a legkorábbi éppen a fólió formátumban készült esztergomi.³⁴ Nyolcadrét alakban csak a kilencvenes években nyomott Stuchs breviáriumot. A most ismertetésre kerülő kiadásban alkalmazott betűtípusok közül a 12. 1492–1498, a 13. 1490–1499 és a 14. 1490–1499 között látható ezekben. A 14. típus használata a 16. századból már egyáltalában nem ismeretes,³⁵ így a datáláshoz az 1492–1498 közötti időkör vehető számításba a gyulafehérvári kötet esetében.

Mindez jól egybevág a nürnbergi tipográfus már említett két másik breviáriumával, amelyet pontosan ugyanezzel a nyomdai anyaggal állított elő 1492-ben, ill. 1498-ban. A nyomtatás időpontjának eldöntéséhez figyelembe vehető a budai kiadókknak az a gyakorlata, amelynek során nemegyszer párhuzamosan rendelték meg

lo: erit rima: qñ prima abies
runt. Deo. R. Deo q habitat.
In domo tua dñe. V. In secunda se:
culozu laudabunt te. V. Domus
mea. R. De mus orationis. Ad
lebas vel pas an. ¶ Iota me
dño redda; in atria domus dei
nostr. Pñ. redidi ppct. An
In domum dñi letites ibimus.
Pñ. Letatus sum in his. An
Nisi tu domine seruas nos in
tranui vigilant oculi ni. Pñ.
Nisi dominus. An. In cõspe
ctu angelozu; psallam tibi deus
meus. Pñ. Confitebor. An.
Quoniãr cõstituit fema poz
itarum tuaru. Ps. Lauda dies
in falem. Capitulu. In dieb
ñis: Udi ciuitatem. R. O q
merendus est. I. Dñm. Urbs
beata trinitas. V. Domum tu
am domine. Ad magt an. Fas
chee festinus descendit. quia hor
die in domo tua e poret me mor
nere. at ille festina se descendit. z
suscepit illum gau leo in domus
suas; alleluia. hodie huc domus
salua a deo facta est alleluia.
Quano et iupa. Completio
rum similiter.

'Expliat prima pars breuiar
ri de tempore.

4. ábra

külföldi tipográfusoknál az esztergomi misekönyvet és breviáriumot. Így történt ez pl. 1511-ben, amikor Joannes Paep, budai könyvkereskedő Velencében Nicolaus de Francofordiával,³⁶ vagy 1513-ban, amikor Urbanus Kaym ugyancsak Velencében Petrus Liechtenstein-nél³⁷ szinte egyidejűleg készítette el az első hazai főegyház-megye e két legfontosabb kiadványát. Ennek alapján feltételezhető, hogy a most meghatározott breviáriumot 1498-ban nyomtatta Nürnbergben Stuchs, mert pontosan ebben az esztendőben készítette az esztergomi misekönyvet³⁸ is Theobald Fe-ger, budai könyvkereskedő megrendelésére. Aligha alaptalan ezek után tehát annak feltételezése, hogy a Gyulafehérvárról őrzött breviáriumkiadást is ugyanez a kiadó jelentette meg.³⁹

Ebben az esztergomi breviáriumban a ma meglevő első rész a $8^8 h^{12}$ kollációval tükrözethető füzetekből áll, összesen 68 számozatlan levélen. Itt a zsoltárokat követően a "Vigilia mortuorum" rész is megtalálható.⁴⁰ Joggal feltételezhető, hogy eredetileg ezt megelőzően még nyolc levél terjedelemben, tehát egyívnyi füzetben a kalendárium rész állhatott, amely ma hiányzik. Bizonytalan, hogy vajon volt-e, és ha igen, akkor a kötet elején, vagy a legvégén a mutatókat tartalmazó "Tabulae"-rész. A gyulafehérvári kötet egykori használója kézírással beszámozta a leveleket azok rektójának jobb felső sarkában: az első részben 1–68. számokkal.

A második, Proprium de tempore rész kollációja: $a^8-v^8 x^{12}$, azaz összesen 172 számozatlan levél. A kézírásos levélszámozás folytatódik 69-től, de miután kettőt (τ_4 és s_5) ennek során tévedésből átlapozott, e rész végén nem a várható 240, hanem helyette a 238. sorszám olvasható. A harmadik rész, a Proprium de sanctis részből az $A^8-L^8 M_1-3$ rész maradt meg összesen 91 levélen, amelyet azután a 239–329. sorszámozással látott el 241–331. helyett. A M_3 levéllel a szöveg S. Tiburtius ünnepénél⁴¹ szakad meg, amely az esztergomi breviáriumban e rész terjedelmének kb. 57. százaléka táján helyezkedik el. Ebből kiszámítható, hogy ennek a

In nomine dñi. Incipit scđps
breviarij scđ de festivitatis
De sancto siluestro ad v. v.
Sancti siluestri confessor. P. A.
Laudate pueri dō. cum alnis
Cap. Plures facti sūt. R. Ju-
stia dedunt dñs Hymnus. Hic
cōfessio. 6. Amant cū dñs. Ad
magt aī. In hō rē. Quere in
col. Oro.

A q̄s ops de
us: vt beat si
uclstri cōfē-
soris tui atq̄
pontificis ve-
neranda solennitas et deu-
otionē nobis angeat et salutē.
Per. Completoria de natiuitate
dñi. Hystoria de cor. In
nūlla p̄ano Quia per incar-
nati. cum suo cotantes. Pro-
pter octaua natiuitatis. L. v.
S. Sanctus siluester cum ef-
fer infantulus a vidua
matre sua iusta noietradit
et anno p̄bitero: canus et
vita et mores imitatus: sum-
mi apices ip̄ane religionis
attigit. Factus aut iuuenis:
hospitalitate tota animi dili-
gentia cūbebat: qua no de-
iune terrene sed bone volū-
tatis thesauri adimplebant.
Cantaq̄: ei gratia deo. L. v.
Dedit vt no solum a ip̄anis
sed et a ab ethnis nimo di-
ligere affectu. Anselmo na

q; etatis sue anno a sancto
melchade vrbis: rome ep̄o:
dyaconus factus. no multo
post: ois ppl̄s ip̄iano: in vr-
be p̄biteri cū sibi expositū
fieri. Lu autem. Lecto. iq.

Sancto igit siluestro p̄bitero
ordinato: tanta ei gratia
am dñs cōtulit: vt nullus eēt
qui non illi et affectu dilige-
ret: et veri dei eicē famulū ac
clamaret. Erat autē aspectu
angelicus: sermone nūdus:
ope sanctus: corp̄e integer: in-
genio optimus: consilio ma-
gnus: fide catholicus: spe pa-
tētissimus: caritate diffusus.

Sancto itaq̄: mel. L. iij.
biade ep̄o migrate ad dñm
ab omni ppl̄o siluester eligi-
tur: ita vt nullus inueniret: q̄
non eius electione acclama-
ret. Sanctus vō siluester et
ns sue excusationē opponēs
quanti se excusabat indignū:
tantū dignus ab oibus cla-
mabat. Quid multa: hic et
huicemodu assertioib? po-
pulo: artatus: auctore deo
leuaf vrbis rome ep̄s. L. v.

4. Propinquante vite eius
termino: euocauit oēs sacer-
dotes et leuitas om̄q; ceteri
bñdntq; eos: et osculans sin-
gulos taliter allocutus ē. In
me filij charissimi etas: p̄bel-
lit: ad transitū. Comendo vō

5. ábra

résznek összerjedelme 160 levél lehetett, ami pontosan húsz füzetet jelent, egyenként egy-egy íven, azaz nyolc levélen. A Proprium de sanctis rész így kikövetkeztethető kollációja tehát: A^8-V^8 .

Teljességgel hiányzik a kiadvány végéről a Commune sanctorum rész, amelynek terjedelme – más kiadások alapján – 36–40 levélre becsülhető. A gyulafehérvári példányból elől hiányzó kb. nyolc levéllel együtt tehát a breviárium összerjedelme mintegy 440 levélre becsülhető, amelyből mára 331 maradt fenn, azaz az egész nyomtatvány 75%-a. megerősíteni látszik ezt a következtetést az I4a (306a) lap alján olvasható, kézírásos bejegyzés, amely a kötetben belül a 426. levélre utal.

Az esztergomi breviáriumnak ez az eddig ismeretlen ősnomtatvány-kiadása – a GW által követett gyakorlatnak megfelelően – az alábbi:

Breviarium Strigoniense. [Nürnberg: Georg Stuchs für Theobald Feger? in Buda 1498?] 8^0

2 Sp. 32 + 37 Z. Typen: 12:84G, 13:84G, 14:72G. Init: d, i, k. Schwarz und rot gedruckt.

Psalterium.

68 Bl. Sign: $a^8-g^8h^{12}$

a₁a ld. 1. ábra.

h₁₂b ld. 2. ábra.

Proprium de tempore.

172 Bl. Sign: $a^8-v^8x^{12}$.

a₁a ld. 3. ábra.

x₁₂b ld. 4. ábra.

Proprium de sanctis.

160? Bl. Sign: $A^8-V^8?$

A₁a ld. 5. ábra.

Bei M3b bricht ab.

Alba Iulia Bathyan (XVI-21 (def.))⁴²

Néhány levél olyan mértékig megviselten maradt fenn Gyulafehérvárott, hogy a szöveg is többé-kevésbé hiányos.⁴³ A helyenként meglehetősen egyszerűen javított kötet egyes lapjainak megerősítése át nem látszó papírdarabkákkal történt, amelyek a szövegnek kisebb részeit eltakarják.⁴⁴ A kötet állapota különben is elnyűtt. Egyes részei – mindenekelőtt a levelek közepe táján – vízfoltoktól elszíneződtek.⁴⁵

A Budapesten őrzött mikrofilm nem tartalmaz felvételt a kötésről. Az bizonyos, hogy ez nem lehet eredeti, mert több helyen is⁴⁶ a lapszéli kézírásos bejegyzést a későbbi könyvkötő megvágta. Az ilyen szöveges beírások⁴⁷ mellett még sok a kötetben belüli lapszámra történő hivatkozás, amelyek sűrűsége azonban meglehetősen egyenetlen. Néhány tollpróbán kívül még a kötet elején álló zsoltárok verseit számozta be egy régi kéz, méghozzá többször is újra kezdve.

Még egy további kézírásos bejegyzéssorozat tűnik fel: négy egymást követő levél rektójának alján ugyanaz a nagybetű található, de mindegyik rajzos formája szemmel láthatóan különbözni kíván a másiktól. Az ábécé kétszer halad végig így

négy levelenként, csupán az elején és a végén tapasztalható némi rendellenesség. A második "Z"-t négy helyett nem kevesebbszer, mint kilencszer írták le,⁴⁸ majd ez a fajta bejegyzés megszűnik. Az elején a kézírással 1. számmal jelölt levél alján a "B" betű olvasható, amit ráadásul csak két további társa követ. Ebből arra lehet következtetni, hogy előtte öt levél jelölésére került sor, amelyek közül négy az "A" és egy a "B" megjelölést kapta. De ahogy a vége rendellenes, úgy nem zárható ki, hogy a mai kötet elejéről sem csak öt levél hiányzik, hiszen a kalendáriumnak ennél bizonyosan nagyobb helyigénye volt. Nem világos, hogy ez a négyszeres betűkkel történő jelölés mire is szolgált, mert az nem igazodik sem a nyomtatvány füzetbeosztásához, sem annak szövegéhez.

III.

Szinte valószínűtlennek tűnt az az ajánlat, amelyet 1980-ban a bécsi Gilhofer-cég tett az Országos Széchényi Könyvtárnak, amikor is vételre kínálta az esztergomi breviárium egy korábról teljességgel ismeretlen kiadásának tökéletesen ép példányát. A könyvtár – a növedéki napló tanúsága szerint – nem kis anyagi áldozattal (hat számjegyű forintösszegért) meg is vásárolta a budai Joannes Paep kiadó által 1502-ben megjelentetett kiadást.^{48a} A két kötetből álló munkát külföldön igen alaposan ismertette Soltész Zoltánné.⁴⁹ Így a németül napvilágot látott cikknek csupán a lényegét kell összefoglalni e helyen a hazai szakirodalom számára.

A kiadványon fel nem tüntetett nyomdász Soltészné – a felhasznált nyomdai anyag alapján – Joannes Emericus, velencei tipográfus személyében határozta meg. Ez minden tekintetben pontosan egybevágh az esztergomi misekönyvnek ezzel párhuzamosan ugyancsak 1502-ben és szintén Paep által ugyanennél a nyomdásznál készített kiadásával.⁵⁰ Ez azért is fontos, mert a most előkerült breviárium keltezése – 1502. április 4. – egyértelmű, viszont a misekönyvé⁵¹ problematikus, mert az mind 1500. III. 31., mind 1502. IV. 1-jeként értelmezhető. Az 1502. évi breviárium napvilágra kerülése az 1502. évi datálás mellett szól.

A nyolcadrét két hasámban piros/fekete nyomással készített kiadás terjedelmének sommás leírása: (8), LXVIII, CLXXVI (4) CLXXVII–CCCLX (recte 352), (40) lev. = [ ]⁸, a⁸–h⁸, a⁸–y⁸, +⁴, A⁸–Y⁸, aa⁸–ee⁸ lev.⁵²

Miután Soltészné leírása szinte minden részletre kiterjed, így csupán néhány – nem túlságosan fontos – kiegészítést lehet tenni. A legérdekesebbnek a példány eredeti kötése tűnik. Ez ugyanis – az általános gyakorlattól eltérően – nem bőrrel borított fatáblák közé, hanem egyszerű, vastagabb kartonba fogja a kiadványt két darabban. Feltehető, hogy ez az igénytelenebb és így szükségyszerűen olcsóbb megoldás akkoriban használatos lehetett ugyan, de az ilyen példányok szinte kivétel nélkül elpusztultak, vagy utóbb más anyagba kötötték be. Mindkét gerincen öt-öt helyen fűzték fel a köteteket, amelyek közül a középső hármát vékony bőrcsíkokra erősítették, amelyekkel azután átszúrták a kartonból készült kötést, ezzel erősítve

abba a könyvtestet. A ma is szinte vadonatújnak tűnő köteteknek metszésére alul a "STRIGON. DE TEMPORE" (1. köt.), ill. a "STRIGON. DE SCTIS" (2. köt.) szöveget írták tintával, amíg a kötés gerincén erősen elfakult (16. századi?) ugyancsak tintával készült felirat olvasható: "Breviarium Eccl. Strigon. de tempore", ill. "Breviarium Eccl. Strigon. de sanctis".

Ezeket felül még egész sor ceruzás bejegyzés olvasható mindkét kötet első táblájának belsejében, a szemben fekvő szennylevél rektóján, valamint a gerincen. Ez utóbbi mindössze az "I 1504" és a "II 1505" szövegből áll. Arra lehet gondolni, hogy ez talán valamilyen könyvtári, vagy pontosabban antikváriusi rend sorszámozása. A belülrre írt feljegyzések között ugyanis számos, az antikváriusok által kizárólag belső használatra szánt, betűkkel rejtjelezett ár látható. Ugyanitt francia nyelven olvashatók a breviárium legfontosabb adatai a 19–20. század fordulóján használt kézírással. E körülménynek azonban nem kell feltétlenül a francia nyelvterületre utalnia, hiszen száz évvel ezelőtt a nemzetközi nyelv nem csupán a diplomáciában, de a jelentősebb antikváriusoknál is – mindenekelőtt Olaszországban – a francia volt. Mindebből – természetesen csupán nagy óvatossággal – esetleg arra lehet gondolni, hogy ez a két kötet, amely a használatnak semmiféle jelét sem mutatja, talán a velencei nyomdásznál visszamaradt támpéldány lehetett.

Megemlítendő, hogy az 1502. évi esztergomi breviárium élén látható Paep-féle kiadói jelvény már korábról is ismeretes volt: ugyanez a fametszet található az 1502. évi és már említett esztergomi misekönyv címlapján is.⁵³ Pontosítást igényel még a breviárium leírásában a 6. rész második fele, amely a "Tabulae psalmodum" megjelölést kapta.⁵⁴ Ez azonban a zoltároknak a kötet végén álló mutatója elejének bevezető címe, de ezt követően megtalálható ott még az énekek és himnuszok jegyzéke is, továbbá a két főrész ("de tempore" és "de sanctis") minden részlete.⁵⁵ Tehát itt inkább az általánosabban fogalmazható "Tabulae" rész található.

In hmo noctur.

CIn nomine sancte et individue trinitatis patris et filii et spiritus sancti Amen. **C**apitulum ordo psalterii ad diurnale secundum morem et consuetudinem loci ecclesie Strigoniensis ordinatum. **In. j. noct. vij. Servite dno. ps. lxxv.**

Eatus vir qui non abiit in pulvis impiorum: et in pulvis peccatorum non stavit: et in cathedra peccatorum non sedit. **E**t in lege domini voluntas eius: et in lege eius meditabitur die ac nocte.

Et terribilis lignum quod plantatum est secus decursum aquarum: quod fructum suum dabit in tempore suo. **E**t folium eius non defluet: et omnia quaecumque faciet prosperabunt. **N**on sic impius non sic: sed tanquam pulvis quem projicit ventus a facie terre. **I**n deo non resurgit impius in iudicio: neque peccatores in conspectu iustorum. **Qui novit dno**

6. ábra

A breviárium rövidített válfaja, amely csak a nap közben elmondandó szövegrészeket tartalmazza, a "diurnale" (breviarium diurnum). Az éjjeli órákra előírt hosszú részek elhagyásával a terjedelem jelentősen csökkent. Ez a körülmény lehetővé tette, hogy formátuma is kicsiny legyen. Nyomatott formában a zsebben is kényelmesen elférő 16° volt a legkedveltebb. Itáliában a diurnálék már a 15. század hetvenes éveinek végétől jelentek meg ilyen alakban,⁵⁶ majd egy évtizeddel későbbtől már Németországban is.⁵⁷ A század végére már kialakultnak minősíthető ez a rét a diurnálé-kiadásoknál.

A napi használatra szánt breviáriumok korai kiadásai, ill. példányai túlnyomó részben elpusztultak, így az ezekre vonatkozó bibliográfiai ismeretek is nagyon korlátozottak. A kisebb terjedelmű és ugyancsak napon-ta használt diurnálé kiadások közül még ennél is kevesebb maradt fenn. A 15. századból ismert 418 breviárium-kiadással⁵⁸ szemben diurnáléból ennek csak egytizedéről⁵⁹ lehet tudni. Ezek után nem lehet csodálkozni, hogy eddig egyetlen hazai diurnálé-kiadás sem volt ismeretes, jóllehet egyedül az esztergomi breviáriumnak Mohács előttről immár tucatnyi kiadását tartja számon a szakirodalom.

A régi nyomtatott breviáriumok bibliográfiája adott hírt arról, hogy a boroszlói Egyetemi Könyvtár egy impresszum nélküli *Diurnale Strigoniense* t őriz a 16. századból.⁶⁰ Kezdeményezésre sikerült az OSZK-nak még 1967-ben mikrofilmet kapnia⁶¹ Wroclawból,⁶² amelyet az OSZK RMK.III. nyilvántartása év nélküli, 16. századi kiadásként vett számba.⁶³

Az unikum elején és végén egyaránt hiányos, így egyetlen impresszumadat sem olvasható ki belőle. A kötet beosztása a következő:

7. ábra

I. Praeparatio sacerdotis ad missam. (+A2a+A6a) – Kalendarium.

(+A6b+C2a) – Tabulae. (+C2b+C6a)

(22) lev. = +A⁸ +B⁸ +C⁶, 27–28 sorban + élőfej.

Hiányzik az +A₁ levél, amely feltehetően a címlapot viselte, valamint a vele egykor összefüggött +A₈ levél. A ma meglevő első lapról reprodukció: ld. 6. ábra.

II. Psalterium. (1a–73a) – Officia defunctorum. (73a–80a)

80 lev. = a⁸-k⁸, 23 sorban + élőfej.

III. Proprium de tempore. (81a–220a)

81–220. lev. = l⁸-z⁸ 5⁸ 7⁸ 8⁸, A⁸ B₁₋₄

IV. Proprium de sanctis. (221a–336a)

221–336. lev. = A₅₋₈ B⁸-Q⁸. Hiányzik a 318. levél.

221a ld. 7. ábra.

V. Commune sanctorum. (337a–395a)

337–395. lev. = R⁸-Z⁸ Aa₁₋₃

337a ld. 8. ábra.

VI. Officia annexa. (396a–424b+?)

396–424.+? lev. = Aa₄₋₈ Bb⁸-Dd⁸+? Hiányzik a 418. levél. Megszakad a 424. levéllel.

A 16° formátumú kiadványt piros és fekete festékkel állították elő. Az első részt valamivel kisebb betűkből szedték, így a sorok száma (27–28) több, mint a kötet további részében (23). Néhány levél (pl. a 9.) enyhén sérült. A 167. levél (X7) közel egynegyede hiányzik, de a könyvben egy másik, ép példány is található ebből a levélből. A zoltároktól kezdve a levélszámozás töretlenül halad végig az egész kötetben, akár csak a füzetjelzés.⁶⁴

A könyvben többször is kézírásos hivatkozás olvasható a 425. levélre (pl. Cc3b).

A 424. levél végén az "absolutio excommunicati" szövege szakad meg a boroszlói példányban, amelyre a diurnálé elején található mutató (+C6a), mint a 425.

8. ábra

levélszámba hivatkozik a 424. helyett. Ezt követően ott még a "Versiculi quibus in horis de sanctis loco responsorum utendum est" olvasható a 425. levélszámmal. Joggal feltételezhető, hogy a nyomtatvány végéről ma csupán egyetlen (néhány /4-6-8/ levélből álló) füzet hiányzik.

A boroszlói példány 16. századi vaknyomással díszített bőrkötésben maradt fenn, amelyet fatáblákra húztak. Úgy tűnik, hogy már ennek a kötésnek elkészülte előtt is sűrűn forgathatták ezt a könyvet, mert a ma meglevő első levél (+A₂) erős használati nyomokat visel magán, míg a vele szemben álló és a kötéskor befűzött két szennylevél – akárcsak a kötet végén – vakítóan tiszta. Ugyanerre a feltételezésre utal az is, hogy a kiadványban a kevés bejegyzés közül némelyiket (pl. 182b alján) a könyvkötő megvágta.

A kötet egykori tulajdonosairól csupán néhány bejegyzés nyújt – sajnos meglehetősen korlátozott – tájékoztatást. A mai első levél rektójának tetején olvasható: "Ex libris Hieronimi de Blümelij Anno 29". Az évszám a kézírás alapján 1529-re egészíthető ki. A kalendárium szeptember 5–10 közötti részéhez (+B_{6b}) fia 1551-ben történt születését jegyezte be latin nyelven a büszke apa. Ezekon felül csupán kevés, a diurnále használatát elősegítő, 16. századi, kézírással végzett bejegyzés olvasható a lapszéleken.

A kötet nyomdai előállítására rendkívül jól felszerelt műhelyről tanúskodik. A piros/fekete festékkel készített kiadvány egyes fejezetei szövegkezdeteivel szemben álló lapokon reneszánsz stílusban készült, azonos fametszetes keretben mindig más és más fametszet látható.⁶⁵ Ezen felül a kis kötetet tucat számra díszítik álló téglalap alakú, kisebb fametszetek, amelyekhez a helyet a szövegben tíz sor részbeni kihagyásával biztosították a nyomdában. Különösen a "de sanctis" részben látható sok ilyen, az azon a napon tisztelt szentet ábrázoló kép.

A kötet egyik használójára utal az a körülmény, hogy valaki ezeket a képeket a könyv elejétől a 222. levélig egytől egyig tintával átmázolta, hogy az alakok ne legyenek kivehetőek. Ez alighanem azt jelenti, hogy a kötet protestáns használója,

Ed mats. in. j. noc.
C Orditur diurnale: Scdm ritum et consue-
 tudinem Iudici et celeberrimi Capituli
 Ecclesie Sagrabien. in laude individue
 & sancte Trinitatis: patris: & filij: & spiritus sancti.
 Ameliam castigatissimum: & nouiter
 impressum: additis capitulorum quotus
 psal. numeris: Antiphoniarumq; que
 olim no fuerit: nec hactenus visa. p. 1.

Etatus vir qui non
 abiit in ista terra:
 & in via pccatorum ste-
 tit: et in cathedra
 pestilentie no fedit.
 Sed in lege dñi
 voluntas eius: & in
 lege ei meditabitur
 die ac nocte. Et
 erit tanq; lignum qd
 plantatum est secus decursus aquarum: qd
 fructus suus dabit in tempore suo. Et fructus
 eius no defluet: & omnia quecunq;
 faciet prosperabuntur. Non sicut iustus
 non sic: sed tanq; pulvis que proijcitur

9. ábra

akit zavartak a szentek ábrázolásai, igyekezett ezeket a képeket az imádságszövegek közül eltüntetni. Fáradozása során azonban nem bizonyult kitartónak, mert a képek többsége, amely éppen a kiadvány második felében kapott helyet, már nem jutott erre a szomorú sorsra.

Némi gondot okozott a kötet csonkasága miatt hiányzó impresszumadatok kiegészítése. Az említett, 1529. évi possesszor-bejegyzés kijelölte azt az időpontot, amelyik előtt kellett készülnie. A fejlett tipográfiai jelleg, az élőfej és a nyomtatott levélszámozás ellentmondott a 15. századi gyakorlatnak, így a 16. század első negyede jöhetett számításba. A nyomdai sajátosságok az akkori idők legnagyobb tipográfiai központjára, Velencére utaltak. Itt készült különben is a Mohács előtti évtizedekben a hazai liturgikus könyvek túlnyomó része. A műhely pontos azonosítása azonban számos kísérlet ellenére is sokáig eredménytelennek bizonyult. Végül a zágrábi egyházmegye részére 1525-ben a velencei Peter Liechtenstein által készített és bibliográfiailag eddig ugyancsak ismeretlen diurnále nyújtotta a megoldást. A nyomdai kivitel, a könyvdíszek mind pontosan azonosak a két diurnáléban. Az előállítás időpontja is egymáshoz igen közelinek tűnik, mert a fametszetek állapotában sehol sem lehet egyértelmű elváltozást tapasztalni. A sérült dúcok is pontosan azonos hiányt mutatnak.⁶⁶

Az esztergomi diurnálé rövid bibliográfiai leírása a következő: *Diurnale Strigoniense*. [Venetiis 1525? Liechtenstein.] [22] 424+? lev. – 16°.

V.

A fentiek után az elején és végén hiányos esztergomi diurnálé impresszumadatainak kiegészítéséhez nagy segítséget nyújtó zágrábi diurnálé ismertetése is szükségesnek látszik, hiszen erről sem tudott eddig a szakirodalom. A pannonhalmi könyvtárban⁶⁷ őrzik ennek egyetlen, teljes példányát.⁶⁸

A kötet tartalma a következő:

I. Praeparatio sacerdotis ad missam. (A2a–A7a) – Kalendarium. (A7b–C5a) – Tabulae. (C5a–C6a)

(22) lev. = A⁸B⁸C⁶, 28–29 sorban + élőfej.

II. Psalterium. (1a–72a)

72 lev. = a⁸-i⁸, 23 sorban + élőfej.

1a ld. 9. ábra.

III. Officia. (73a–112a)

73–112. lev. = k⁸-o⁸.

IV. Proprium de tempore. (113a–254a)

113–254. lev. = p⁸-z⁸ 5⁸ Q⁸ z⁸, A⁸-E⁸F⁸1–6.

V. Proprium de sanctis. (255a–380a)

255–380. lev. = F7–8 G⁸-X⁸ Y⁸1–4.

VI. Commune sanctorum. (381a–456b)

381–456. lev. = Y5–8 Z⁸, Aa⁸-Hh⁸ Ii¹⁰.

A 16° alakú és piros/fekete színekkel előállított nyomtatvány a lapenkénti sorszámaival, előfejével és levélszámzásával az esztergomi diurnáléval küllemében rendkívüli hasonlatosságokat mutat, beosztásában és szövegében azonban attól sok tekintetben mégis jelentősen eltér. Így például a "de sanctis" rész az esztergomi karácsonnyal, míg a zágrábi adventtel kezdődik. A zágrábiban a húsvéti ünnepkör változásait az 1526–1550 közötti években tartalmazó táblázat (C3b–C4a) az esztergomi-ből hiányzik. Az officiumok Zágrábban a zsolttárok és a "de tempore" rész között, míg Esztergomban a kötet legvégén található. Az eltérések mellett azonban több azonosság is észlelhető a szöveg nem kanonikus részeiben: pl. a kalendáriumban olvasható nyolc-nyolc soros, latin nyelvű hónapversek.

Bibliográfiai szempontból igen fontos, hogy Pannónhalmán a kiadvány tökéletesen ép példánya maradt fenn. A címlapon (ld. 10. ábra) olvasható a címen (Diurnale // Zagrabieñ.) és a teljes impresszumon (Venetijs in Edibus Pe//tri Liechtenstein. 1525.) kívül még további néhány értékes adat. A cím alatt látható az Erdődiek kis fametszetes címere az S.E. betűkkel, továbbá Georgius Frigidinus Simon püspökhöz címzett distichonja. Az említett két betű feloldása problémamentes: Erdődi Simon, aki 1519. III. 23-tól 1543. VI. 2-án bekövetkezett haláláig volt zágrábi püspök.⁶⁹ Ő Bakócz Tamás primás Miklós nevű öccsének volt a fia.⁷⁰

A címevel fonákján Simon püspöknek szóló hosszabb ajánlás olvasható, ahol is "Georgius Frigidinus, juris utriusque candidatus, archidiaconus Wrboucz et canonicus Zagrabienensis" immár részletesebben megjelöli magát, ráadásul elmondja azt is, hogy ő volt az, aki a korábban megromlott szövegű zágrábi diurnálét sajtó alá rendezte. Pontosan ugyanezt mondják a kötet zárósorai is (ld. 11. ábra), amelyek tudtul adják továbbá, hogy Frigidinus nem csupán gondozta a diurnálé szövegét, de az ő költségén látott napvilágot is ez a kiadvány. Sőt, még a címerét ábrázoló kis fametszet is került ide, mintegy ellenpontjaként a címlapon álló püspökének. A címer oldaldnézetben ábrázol egy fejet, amely teli arccal szeptet fűj. Felette a G.H.

Diurnale Zagrabieñ.

10. ábra

betűk olvashatóak. A Georgius G. betűje gondnélküli, de a Frigidinus helyett álló H. betű feloldása már problematikus. Vajon ez valami hideggel, vagy hűvössel, illetve még inkább ennek horvát megfelelőivel (hladan, hladovit) összetett családnevet takar, amelynek fordítása a Frigidinus és a címer szélfúvása is erre utal? A kötet utolsó soraiban a korrektor, Joannes Marinus distichonja olvasható, amelyet Frigidinushoz intézett.

A zágrábi diurnále kötése anyagát illetően azonos az esztergomival: fatábláit bőrrel vonták be, és azt vaknyomással díszítették. Ezek az elemek azonban a két kötetten nem azonosak, így nem lehet kiadói kötésre gondolni. Az előlálló két szennylevéltre két és fél lap terjedelmű, latin himnuszt írt be egy 16. századi kéz. A hátsó tábla belsejébe pedig háromszakaszos, Szűz Máriához intézett, kézírásos vers került. A pannonhalmi kötet címlapján a püspöki címer mellett és alatta a "Con(ven)tus Sopronien(sis) // 1662" bejegyzés olvasható, tehát ekkor a soproni jezsuiták könyvtárában őrizték.

A kötet rövid bibliográfiai leírása: *Diurnale Zagradiense*. Venetiis 1525 Liechtenstein. [22] 456 lev. – 16°

Recomendatio anime

gem. Deinde. Kyriel. xpel. kyriel. Postea.
 Pim. t. Et ne. R. Sed libera. v. Regem.
 R. Et lux p. v. A porta ferri. R. Erue da. v.
 Regesat. S. Amé. v. Die ex. R. Dies vo.
Tibi dñe comendam animam tuam
 famuli tui. N. vt defunctus sclo ti
 bi uiuat: z q p fragilitatez humane puer
 latiois pccā pmissit tu uenia misericordisti
 me pietatis abiterge. Ver ppz. Amé.
 In preconitū et Gham ietu et ante hanc
 hoc emēdatissimū diurnale: erpūctū et
 nouo. Cura: diligentia: ac Impensis
 notati Venerabilis dñi Georgij Frigidini
 Archidiaconi z Canonici Zagradiensis.

**Joannis Marini in Correcto
 ris Commendationem.**

**Frigidine: tuae quantū diuina fatetur.
 Res abere opibus; q sua compta facis.**

11. ábra

VI.

A középkori Magyarország részére messze a legtöbb liturgikus könyv a kiemelkedő fontosságú esztergomi főegyházmegye számára készült. A Breviarium Strigoniense Mohács előtti kiadásainak száma a fentiekben történt ismertetések után immár túlhaladta a tucatot. Más hazai egyházmegyék számára is állítottak elő ilyen jellegű kiadványokat külföldön: pl. Pécsnek *"Missale Quinqueecclesiense"*-t,⁷¹ Egernek *"Ordinarius Agriensis"*-t.⁷² Mégis a zágrábi püspökség részére készült – Esztergomot követően – a legtöbb kiadvány. Az 1511. évi miscskönyv mellett,⁷³ amelyet ugyanaz a Liechtenstein nyomdász készített Velencében, mint aki a most

ismertetett zágrábi diurnálét, a *Breviarium Zagradiense* két kiadása ismeretes. Előbb 1484-ben Velencében Ratdolt,⁷⁴ majd 1505-ben ugyancsak a lagúnák városában a neves Giunta nyomtatta.⁷⁵

Ez utóbbi kiadványból a pesti ferenceseknél őrzött, elején hiányos példány ismeretes.⁷⁶ Pedig már Knauz Nándor⁷⁷ beszámolt arról, hogy a Barberini-féle római könyvjegyzék 1681-ben tudósított erről a kiadványról.⁷⁸ Ez a nevezetes gyűjtemény azután a vatikáni könyvtárba került. És valóban, ott ma is őrzik a zágrábi breviáriumnak ezt a példányát.⁷⁹ Az erről teljes terjedelmében az OSZK részére készített mikrofilm összevethető volt a pesti ferencesek példányával, melynek alapján kiderült, hogy mindkét kötet hiányos.

A ferencesek példányában rögtön az elején nem található a címlével, és az első füzetnek ezzel összefüggő, nyolcadik levele, majd a teljes "Accessus altaris" rész.⁸⁰ A következő, -jelű füzetből csak az első hét levél van meg, míg a nyolcadik ebből hiányzik, valamint a teljes következő, 3⁸ füzet. A számozott fő részből is több levelet hiába keres az ember.⁸¹ Fontos viszont az a körülmény, hogy a kötet végén a zágrábi breviárium kolofonja a teljes impresszummal megvan: Velence 1505 Giunta.

Ezzel szemben pontosan fordított a helyzet a vatikáni példányban: ott a breviáriumnak a fentiekben felsorolt valamennyi levele megtalálható, viszont csonka a kötet végén az 510, teljesen hiányzik pedig az 511. és az 512. levél a zárósorokkal. Miután a hazai szakirodalomban a leírás a pesti példány alapján történt, különösen

12. ábra

fontos a címlevél. Ennek fonákján méltatás olvasható Joannes Paep, budai könyvkereskedőről, aki a zágrábi kanonokok kérésének eleget téve, nyomtatásban adta közre számukra a breviáriumot. A címlap tetején a "Breviarium Zagrabieñ." szövegsor áll, alatta a lap egészét betölti az a fametszet, amelynek alján a "Joānis pap // librarij Budeñ." szedett szöveg olvasható. E szavak között a budai kiadó máshonnan is ismert, kereszttel díszített monogramja áll. A fametszet felső négyötödén a "S.Stephanus rex" feliratú, glóriát viselő, első magyar király csaknem teljes alakos képe látható koronával, országalmával és joggal (ld. 12. ábra).

E kiadói jelvény eddig a magyar szakirodalomban ismeretlen volt, Itáliában azonban már korábban rátaláltak erre, és ismertették is. Az első leírása és reprodukciója Lamberto Donatitól származik.⁸² Ezt vette azután át Giuseppina Zappella.⁸³ A budai kiadók jelvényei közül eddig csupán a nagybányai származású Stefan Heckel által használtakon volt látható az első magyar király.⁸⁴ Ezek közül az egyik,⁸⁵ amely 1512-ből ismeretes, nagy vonásaiban tükörképe a most bemutatott Paep-féle metszetnek.

Azonban a római példányban nem kizárólag a címlevél érdemel figyelmet, de a feltűnően sok kéziratos bejegyzés is, amely több kéztől származik. A kötet folyamatos használata jól leolvasható a kalendáriumból, ahol 1523. és 1618. évek közöttől számos évszám áll. A bejegyzések és a másfél tucatnyi levélre rúgó kiegészítő kézirat mind a breviárium használatát voltak hivatva – természetesen latin nyelven – segíteni. 1601-ből zágrábi kanonokok nevét is őrzi a kötet a címlevél fonákján. Egyedül a kalendáriumba a 12 hónap nevét írta be horvát és magyar nyelven egy 16. századi kéz a lapok tetejére.

A pesti és a római példány tehát egymást szerencsésen kiegészítve, immár teljes terjedelmében lehetővé teszi az 1505. évi zágrábi breviárium megismerését.

JEGYZETEK

1. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958.* Bp. 1959. 229–237.
2. Jelzete: Inc. 1308.
3. *Gutenberg Jahrbuch* 1982. 220.
4. Jelzete: Inc. 1308b.
5. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* (CIH) Budapestini 1970. 827. sz. b. példány.
6. Akantisz Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje, Horváth Aranka Régi Magyar Könyvtára.* Bp. 1922. 56. l. – A könyv első lapjára ceruzával írt "1319." szám feltehetően e gyűjtemény leltári száma.
7. Az 51a és 223a lapon.
8. RMK.III.965a jelzet alatt.
- 8a. Lásd 6. jegyzet.
9. Ugyanerre a kedvező sorsa jutott az elsőként publikált kötet (Inc.1308.), amelyet – a régi részek megőrzésével – 1959-ben Magyarai Lászlóné kötött be.
10. Az A–Q füzetekben.
11. Itt jegyezhető meg, hogy a 441. és 442. levél között található egy másik kiadásból származó, bár ugyanazokkal a betűkkel előállított breviáriumból származó levél, amely a 42. levélszámot viseli. Ezen a sorok száma laponként 36, amíg az esztergomi breviáriumban 37 sor található.
12. Kb. 5% hiány: 116, 181, 385; mintegy 30% hiány: 73. levél.
13. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958.* Bp. 1959. 232.l.
14. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958.* Bp. 1959. 233–234.l.
15. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958.* Bp. 1959. 232–233.l.
16. Az országos ősnymtatványkatalógusban az előbbi teljességét "O" (CIH 827a), az utóbbiét "Ø" jellel látták el (CIH 827b). A bevezető (XIII.) útmutatása szerint az "O" azt jelöli, ha az eredeti leveleknek legalább kétharmada megvan, míg a "Ø" akkor áll, ha azoknak több, mint a fele hiányzik. Alighanem a bevezető említett eligazításába is hiba csúszott, hiszen a hiányok harmadik kategóriája, a "fragm." használatára akkor került sor, ha az összerjedelemnek nem a fele, hanem még egyharmada sem maradt fenn.
17. A "C" és "D" füzetekben, ahol a levélszámozás átmenetileg további nyolccal lemaradt, a kézirásos javítás ezt is kiigazította.
18. Pl. r₁ = 131. helyett 113, ff₁ = 227. helyett 127, A₄ = 236. helyett 326, K₇ = 311. helyett 511 AA₅ = 421. helyett 423, AA₇ = 423. helyett 425.
19. Közülük három a lap alján táblázatos formájú: 58b, 100a és 198a lapokon.
20. Pl. T_{2b} = 378b.
21. Pl. T_{1b}-T_{2a} = 377b-378a.
22. Pl. 113a = o_{7a}, 171b = y_{1b}.
23. *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur.* Wratislaviae, Varsaviae, Cracoviae 1970. 1288.sz. – M₂₊₇ és M₃₊₆.
24. Mikrofilmje az OSZK FM2/3693 jelzet alatt található.
25. Kulcsár Petrus: *Catalogus incunabulorum bibliothecae Batthyányanae.* Szeged 1965.
26. Jelzete RMK.III.986a volt.
27. A mikrofillmen az eredeti méret nem nyert ugyan feltüntetést, de a tükör mérete azért kikövetkeztethető: 131–134 x 83–85 mm.
28. GW 5355.
29. GW 5331.
30. Vö. *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des 15. Jahrhunderts* (VGT) 1221. tábla.
31. Vö. VGT 1220. tábla.
32. E betűtípusnak ezt a sajátos kettős szerepét a szakirodalom már korábbról ismerte: *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum.* P.II. London 1912. 467. Ottani megjelölése 72^A.
33. Szakirodalmi jelölésük: 4 mm = k, 8 mm = i és 16 mm = d. Haebler, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke.* Abt.V. Halle a.S. 1924. 48. – Reprodukció: i = VGT 1220, 1534, 1535. tábla; d = VGT 1534, 1535, 2034. tábla. A breviárium fő részeinek élén álló és hat sorra terjedő iniciálé számára üresen hagyott részt a fennmaradt példányban kézzel rajzolt betűkkel töltötték ki.
34. GW 5469 = RMK.III.9.

35. Proctor, Robert: *An index to the early printed books in the British Museum*. Part. II. Section I. London 1903. 95.
36. RMK.III.174. és 175.
37. RMK.III.184. és 185.
38. RMK.III.44.
39. E gondolatör mentén elvben még számításba vehető lenne az 1490. esztendő is, amikor Stuchs ugyancsak kinyomtatta az esztergomi misekönyvet (RMK.III.22.), de a gyulafehérvári breviárium első részében látható 12. betűtípusának ilyen korai használata datált kiadványból eddig nem ismeretes.
40. 64b–68b lapokon.
41. Augusztus 11.
42. A részletes szövegleírás helyett a részeket kezdő és befejező lapokról inkább reprodukció áll itt 1–5. ábra.
43. A kézírásos levélszámozás szerint a 195.-nek majd a fele, a 224.-nek kb. öt és a 132.-nek mintegy két százaléka nincs meg ma.
44. Pl. a 106. és 124. lapok között több helyen is.
45. Különösen a 67–109. levelek között.
46. Pl. a 71b lapon felül.
47. Pl. a 62b, 63a, 276a lapokon.
48. A 174–181. levél.
- 48a Valójában a könyvtár a vételár kétharmadéért erre a célra kedvező módon megszerzett csereketet adott, csupán az ügyletet formailag bonyolító Kultúra Kükereskedelmi Vállalat számlájának virtuális végösszege lett hat számjegyű.
49. *Gutenberg Jahrbuch* 1982. 220–224.1.
50. RMK.III.58.
51. "MCCCCC.II.kal.Aprilis".
52. A második kötetben a levélszámozásba a nyolclevélnyi hibás többlet a 337–344. leveleket tartalmazó "X"-füzet után keletkezett, amikor az "Y"-füzet a 345. helyett a 353. levélszámozással kezdődik. Hozzájárulhatott ehhez az a körülmény, hogy az "X"-füzet páros leveleinek számozása következetesen hibás: 338., 340., 342. és 344. helyett 322., 324., 326. és 328. Ráadásul a 328. római szám 2–5. betűi tótágast állva szinte olvashatatlanná tették a levélszámot.
53. Végh Gyula: *Régi magyar könyvkiadó- és nyomdászjelvények. I. Budai könyvtárak jelvényei 1488–1525*. Budapest 1923. 171. 9.sz.
54. *Gutenberg Jahrbuch* 1982. 223.1.
55. A "Commune sanctorum" részei itt nem szerepelnek.
56. 1479 = GW 8494.
57. 1488 = GW 8548.
58. GW 5101–5518.
59. 42 kiadás = GW 8525–8566.
60. Bohatta, Hans: *Bibliographie der Breviere. 1501–1850*. Leipzig 1937. 2753.sz.
61. Jelzete: FM2/3113.
62. Ottani jelzete: Egyetemi Könyvtár 457.812.
63. RMK.III.968/b.
64. A nyomtatott levélszámozás helyenként hibás: pl. 53. helyett 54., 166. helyett 167., 231. helyett 131. áll.
65. Pl. 220b, 288b, 314b, 336b.
66. Így mindkét diurnálé első számozott levelével szemköztí lapján azonos fametszetes keretben ugyanaz a hárfázó Dávid király ábrázolás látható a zsolttárok előtt, ahol is a feliratos szalag szegélye felül középen mindkét könyvben pontosan egyformán hiányos.
67. Jelzete: 121.J.5. – Récsy Viktor: *Ösnyomtatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban*. Budapest 1904. c. kötetben e mű leírása nem szerepel.
68. Mikrofilmje az OSZK-ban a FM2/2024 jelzet alatt található. A könyvtár nyilvántartásában pedig a RMK.III.265a szám alatt szerepel.
69. *Hierarchia catholica medi et recentioris aevi*. Vol.III. Monasterii 1923. 338.
70. Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel*. III. Pest 1858. 61. l.
71. RMK.III.52.
72. RMK.III.197.

73. RMK.III.176.
 74. GW 5517 – RMK.III.8.
 75. RMK.III.133.
 76. *Magyar Könyvszemle*. 1883. 217–218.l.
 77. Knauz, Ferdinandus: *Libri missales ac breviaria ecclesiae Ungaricae ad receptionem usque ritus Romani*. Strigoniæ 1870. 17.sz. 83.l.
 78. *Index bibliothecae, qua Franciscus Barberinus...reddidit*. I. Romae 1681. 178.l.
 79. Jelzete: Barberini C.I.33. – Másolata: OSZK RMK.III.133. jelzet alatt.
 80. E két füzet kollációja: v⁸ R⁸.
 81. 1., 33–40., 73., 84–85., 97., 153., 161., 224., 235., 281–290., 295–297., 422–423., 488–489. Ezenfelül a 32. és 61. levél némileg sérült. – A példány első ismertetése csupán a 295–297. és 422–423. levelek hiányáról tudósított. Vö. *Magyar Könyvszemle*. 1883. 218.l.
 82. *Accademia e Biblioteche d'Italia* 25. (1957.) 249–250.l.
 83. *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento*. Milano 1986. I. 360. CCXXXII.sz.
 84. Végh i.m. = 53. jegyzet 18. és 19.sz.
 85. Végh i.m. = 53. jegyzet 18.sz.

BIBLIOGRAPHISCHE ANGABEN ÜBER DIE GEDRUCKTE AUSGABEN DES ESZTERGOMER BREVIERS IN DER ZEIT VOR MOHÁCS

G. BORSA

Schon in der 1958er Ausgabe dieses Jahrbuches faßte der Autor die bibliographischen Angaben über die vor 1526 gedruckten Ausgaben des Graner Breviers, d.h. des Breviers der führenden ungarischen Erzdiözese, zusammen. Nun können weitere Einzelheiten veröffentlicht werden.

1. Von der schon behandelten, um 1486 in Venedig erstellten Ausgabe sind in der Zwischenzeit, ebenfalls in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchenyi ein weiteres, das vorausgegangene teilweise ergänzende Exemplar entdeckt worden.

2. In der Bibliothek des Bistums Siebenbürgen wird eine am Anfang und Ende gleichermaßen unvollständige Ausgabe aufbewahrt, die der typographischen Ausstattung nach in den 90er Jahren des 15. Jahrhunderts in der Nürnberger Werkstatt Stuchs hergestellt wurde. Dieser Wiegendruck war bisher vollkommen unbekannt.

3. Von der 1502 vom Venediger Drucker Emericus für den Ofner Verleger Joannes Paep gedruckten und früher vollkommen unbekanntes Ausgabe erwarb die Nationalbibliothek Széchenyi ein absolut intaktes, nicht benütztes Exemplar, das ursprünglich vielleicht ein Belegexemplar der venezianischen Druckerei war.

4. Das Diurnale ist die gekürzte Fassung des Breviers. Bislang war keine einzige für den ungarischen Gebrauch bestimmte gedruckte Ausgabe bekannt. Das Diurnale Strigoniense, dem die ersten und letzten Seiten fehlen, also ein Exemplar ohne Impressum, wird in der Universitätsbibliothek von Wrocław (Breslau) aufbewahrt. Es wurde um 1525 in der Druckerei Liechtenstein in der Lagunenstadt hergestellt.

5. Bei der Bestimmung der oben erwähnten Ausgabe diente das aus dem typographisch identischen Material hergestellte Agramer Diurnale als wertvolles Vergleichsobjekt, das der Fachliteratur ebenfalls unbekannt war. Von dieser Ausgabe mit Impressum wird ein vollständiges Exemplar in der Bibliothek der Benediktinerabtei von Pannonhalma aufbewahrt.

6. Ebenfalls neu für die ungarische Fachliteratur ist das Holzschnittzeichen mit der Darstellung des ungarischen Königs Stephan des Heiligen auf dem Titelblatt des Agramer Breviers gedruckt 1505 in der Venediger Druckerei Giunta für den Ofner Verleger Paep. Aus dem bisher bekannten ungarischen Exemplar fehlt genau dies Zeichen, blieb aber an dem im Vatikan befindlichen Exemplar erhalten.